

Hergott-Rác Rita¹

Használati tárgy vagy amulett?

Néhány lelettípus funkciójának újraértékelése a Kr. u. 6. századi női viseletben.

A Kr. u. 6. században az egykori *Pannonia provincia* a kora középkori Európa politikai, gazdasági és etnikai képét jelentősen befolyásoló germán nép, a langobardok egyik utolsó, Közép–Duna-vidéki állomása volt. Az 5. század végétől a langobardok soros temetőit Észak–Alsó-Ausztria és a Morva-medence területén találjuk meg, majd a 6. század első harmada környékén királyságukat kiterjesztették az egykori római tartományra.² A Közép–Duna-vidéken az 5. század végén, 6. század elején nyitott, langobard kori népeknek tulajdonított soros temetők tágabb kontextusban a nyugat-európai, Meroving kori kultúrkör keleti oldalán helyezkedtek el. Utóbbi az egykori Római Birodalom területén élő, különböző germán királyságokba tagolódott népek azonos szellemi és anyagi kultúráját jelzi az 5–7. század között. A hasonló, vagy azonos kultúra vonásai a közös hit- és hiedelemvilágban is megnyilvánulnak, melybe nem csak a vonatkozó leletek, hanem a temetkezési rítus is beletartozik.³ A langobardok dunántúli királyságától keletre a Meroving kör peremét jelentő, a bizánci hatásoknak erősen kitett gepida szállásterület húzódott egészen Erdélyig.⁴

A korabeli hit- és hiedelemvilág régészeti szempontú vizsgálata ebben az időszakban igen nehézkesnek bizonyul. Noha néhány írásos emlék segítheti a „pogány” germán hitvilág

¹ PhD hallgató, SZTE-BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Medievisztika-Régészet, Régészeti Tanszék. E-mail: raczrita02@gmail.com. A tanulmány a készülő, *Beszélő tárgyak, beszélő öltözetek. Viseleti elemek és -módok típusai és kronológiája a pannoniai langobard kori női sírokban (Kr. u. 6. század)*. c. PhD értekezés részét képezi. A tanulmány lektorálásáért köszönettel tartozom dr. B. Tóth Ágnesnek (SZTE-BTK, Régészeti tanszék).

² Történetük összefoglalását többek között: Bóna 1971, 45–74; Jarnut 1982; Bóna 1993, 102–115; Pohl 1994, 375–405; Pohl 2008, 1–12; Bóna 2009, 169–178; Galamb 2012, 9–50.

³ Vida 2018, 19–20. A kultúrkör első megnevezése: Brenner 1912, 253–346.

⁴ Werner a Közép–Duna-vidék langobard kori szállásterületre keleti Meroving soros temető körként utalt a közép-németországi tüiringekkel együtt (Werner 1962, 91).

egyes vonásainak megismerését,⁵ de konkrétan valláshoz kapcsolódó lelet nem került elő a korszakból. Azonban e hitvilág és hiedelemrendszer kifejezésre jut a temetkezési szokásaikban: a langobardok jó része Pannoniában és az első néhány generáció Itáliában is ragaszkodott az ősi hithez, amely a pogány szokások gyakorlásában nyilvánult meg, mint a gazdag túlvilági mellékletadás, az étel- és italáldozatok.⁶ E hiedelemvilág lenyomatai lehetnek temetkezésekben előforduló, a különböző óvó-védő, bajelhárító szereppel felruházott tárgyak, vagyis az amulettek.

Amulettnek nevezünk minden olyan szerves vagy szervetlen anyagból készült tárgyat, illetve viseleti elemet, melyet az ember a test közelében visel, magánál tart vagy őriz valamilyen módon, mágikus, illetve vallási okok miatt: betegségek gyógyítására, esetleg, hogy szerencsét hozzon, hogy általános védelmet nyújtson, vagy a veszélyeket hárítsa el. Használatuk szinte egyetemes és általános már a civilizáció kezdete óta mindmáig.⁷ Az amuletteket leggyakrabban gyermekekkel és nőkkel temették el, hiszen ők szorultak leginkább védelemre világi és túlvilági életükben.

A kora középkori amulettek széleskörű szakirodalommal rendelkeznek mind a hazai, mind a nemzetközi kutatásban.⁸ A Dunántúl langobard korában és a Meroving kör nyugati felében ezen apotropaikus jellegű tárgytipusok egyik fő „gyűjtőhelye” a női viselet egyik jellegzetes eleme, az ún. övcsüngő, mely az 5. században teret hódító új ruházat, a *tunica* viselésével hozható összefüggésbe. A Meroving kor kezdetén a nyugati germánok a két vállon fibulával zárt öltözetet, a *peplos*t felhagyták, ezt a Mediterráneumból érkező tunicával helyettesítették. Ennek összevarrt részeit már nem kellett fibulákkal zárni, így a vállról a nagyméretű ruhakapcsolók immár a test alsó felére kerültek reprezentatív és/vagy gyakorlati funkcióval, összefüggésben a derékövről lelógó textil- vagy bőr övzalagokkal, melyet övcsüngőnek nevezünk.⁹ Az övzalaghoz kapcsolódó tárgyakat általában az alábbi kategóriákba csoportosíthatjuk: szerszámok (pl. kés, agancsfésű, vasolló, csipesz), ékszerek (pl. drága- vagy féldrágakő gyöngyök, ezüstveretek) és amulettek. Amulettként kezelhetünk egyes drága-, féldrágaköveket, mint a hegyikristály vagy a borostyán, egyes csont- vagy agancstárgyakat vagy korábbi időkorszakból gyűjtött, ún. „régii” leleteket (pl. kelta vagy római

⁵ Írott források ismertetését ld. Kiss 2016, 161–163.

⁶ Vida 2016, 98.

⁷ Freire-Marreco 1908, 392; Tharne 1973, 268–269.

⁸ Női viselethez tartozó amulettek a Meroving korban, általános áttekintéssel, ld. Arends 1978; Dübner-Manthey 1987; Dübner-Manthey 1990. Langobardok: Rácz 2017, 61–84; Rácz 2019, 119–126. Gepidák: Haraszti 2011; Kiss 2016, 161–170; Kiss 2019, 369–407.

⁹ Clauss 1989, 491–603; Martin 1994, 541–582; Martin 1995, 629–681; Martin 1997, 349–371.

ékszerek).¹⁰ Egyes elképzelések szerint a Meroving kori nőknél bármilyen tárgyat lehetett amulettként kezelni, melyet viselőjük mágikus erővel felruházott.¹¹ Összeállításában különbségek fedezhetőek fel régiók szerint és az adott kor ízlésvilága szempontjából is, emellett egyes temetőkön belül egyedi, személyre szabott variációk születtek, mivel ezeknek sokszor személyes tartalmuk lehetett.¹²

A régészeti értelmezések egyik fő feladata a tárgyak kontextusba helyezése és értelmezése, legyen az a tárgyat készítő emberek motivációja, a tárgy útja, a mögötte meghúzódó interakciók, a tárgyakat viselő vagy használó emberek szándéka, vagy a temetkező közösség oldaláról a tárgy eltemetésének szándéka. Ennek alapján a tanulmányban két olyan, a női övcsüngőn elhelyezkedő tárgytypus funkciójának meghatározására törekedtem, amely a langobard kutatásban eddig nem azonosított, vagy nem felismert leletként tartható számon.

1. Domború bronzlemez (Mödling 2. sír)

A Duna déli oldalán, Alsó-Ausztriában, Bécestől DNy-ra fekvő Mödling temetőjét már a 20. század elején ismerték, mint langobard kori lelőhelyet az 1907-ben előkerült harcossír révén.¹³ A korábban felfedezett temetkezés közelében Peter Stadler 1977-ben további négy bolygatatlan temetkezést, egy elszigetelt sírcsoportot tárt fel, majd tett közzé 1979-ben.¹⁴

A 2. sír bolygatatlannak bizonyult, melyben egy 30 év körüli nő maradványai feküdtek. A 320 cm mély, 270 cm hosszú és 140 cm széles, Ny-K tájolású sírgödör téglalap alakú, lekerekített sarkú, két hosszanti oldalán padkás típusú volt. A halottat nyújtott helyzetben, a kor szokásához híven rönkkoporsóban temették el. A váz és a hozzá tartozó leletek *in situ* álltak, ezek a régióban egy jól felszerelt női temetkezést jeleztek. A mellkas felső és alsó részén, a csigolyák jobb oldalán egy-egy rekeszbetétes rozettafibula feküdt (ún. *Vielitz C*¹⁵ típus). A mellkas környékéről és a jobb felkarcsont végéből 12 db üveggyöngyöt rögzítettek a feltárók és egy, a nyaklánchoz tartozó bronzkarikát. A jobb medencelapáton egy masszív, ovális karikájú, ún. pajzsos tövisű ezüstcsat helyezkedett el, melyhez három darab csepp alakú, két ponton félkör alakban behúzott oldalú övveret tartozott, utóbbiak a bőrszíjat rögzíthették a csathoz. A medence külső, bal oldalán helyezkedtek el az egykori bal oldali

¹⁰ Rác 2017, 61–84; Rác 2019, 119–126.

¹¹ Dübner-Manthey 1990, 68.

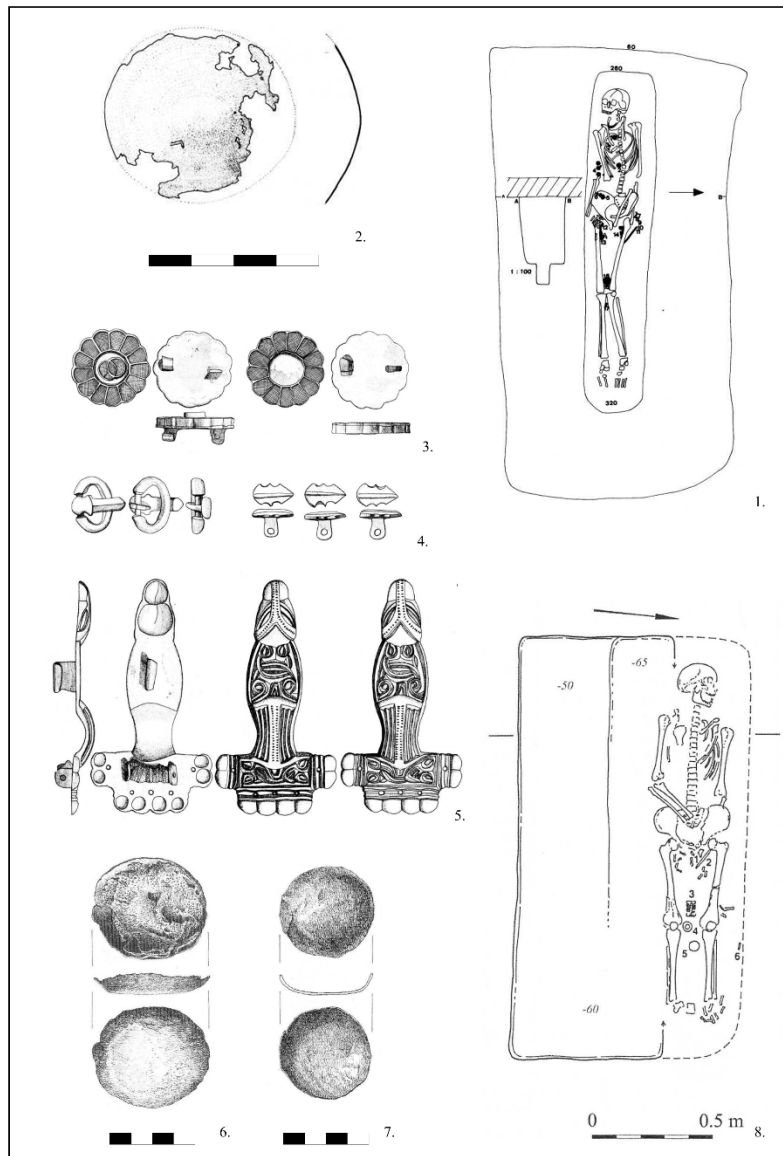
¹² Losert – Pleterski 2003, 233–234.

¹³ „Római” sírként azonosították. Ld. Münsterberg 1908, 41, Abb. 1–2.

¹⁴ Stadler 1979, 31–47.

¹⁵ Vielitz 2003, 243, Abb. 107. 1137.

övzalag vagy tarsoly leletei, köztük egy vaskampó és három vaskés. E szalaghoz kapcsolódhatott a bal comb belső oldalán lévő kétsoros agancsfésű is. A leletek elhelyezkedése alapján, a kor szokásához híven a combok között is húzódott egy övzalag. Ezzel összefüggésben az aranyozott ezüst kengyelfibulapár (ún. *Montale-Weimar*¹⁶ típus) a két comb között, a jobb combcsont felső harmadában helyezkedett el. A fibulák fejlemezzel lefelé, egymás alatt feküdtek.

1. tábla Domború bronzlemezek: 1. Mödling 2. sír (Stadler 1979, 37, Abb. 3:2.) . 2. Domború bronzlemez, Mödling 2. sír (Stadler 1979, 39, Abb 4:215). 3. Rozettafibula, Mödling 2. sír (Stadler 1979, 39, Abb 4:201-202). 4. Pajzsos tövisű csat és szíjszori

¹⁶ Werner 1962, 69, 169, Fundliste 4:5; Haseloff 1981, 638–643; Bierbrauer 1993, 122; Nagy 2007, 62.

A középső övszalag végén függhetett egykor a térdek közül előkerülő, szabálytalan formájú borostyángyöngy és egy korongszerű opak fehér üvegyöngy. A térdek közül bukkant fel egy további ismeretlen funkciót betöltő lelet, egy erősen korrodálódott 4,3–4,7 cm átmérőjű, kerek, domború, töredékes, erősen korrodálódott bronzlemez is [1. tábla 1–2].¹⁷

A domború bronzlemez a Közép–Duna-vidéki langobard kori szállásterületen eddig ismeretlen, unikális tárgytypusnak tekinthető. Analógiáját langobard (?) kori, Meroving környezetből a Cseh-medencéből, Čelákovice–Záluží 17/XII. sírjában (Csehország) találjuk meg. Az ismeretlen nemű váz bal combcsontja mellől egy töredékes, peremmel ellátott kerek bronzlemezke került elő.¹⁸ A lelettípus további példánya a Kárpát-medencéből, gepida környezetből, a magyarcsanád–bökenyi 12. (e) jelzésű női sírből is ismert. A medence közepén, az utolsó csigolyán egy ovális alakú 5,7x5,2 cm átmérőjű, 1 cm magasságú bronzlemez feküdt, magasan ívelő peremmel, egyik oldalán kis dudorral. A belső oldalára egy több rétegben összehajtogatott, kb. 1 cm²-es textilmaradvány korrodálódott.¹⁹ Szolnok–Zagyva part, Alcsi VII/21. sírjában egy felnőtt nő maradványait találták meg, a térdek közelében, az alsó lábszárcsontok között szintén egy behajlított peremű 4,6 cm átmérőjű bronzlemez feküdt [1. tábla 6–8].²⁰

A hasonló tárgytypusok funkcióját a Meroving környezetben kétféleképpen értelmezik: Nagy Margit a magyarcsanádi temető esetében a tárgyat amulettkapszulaként azonosította.²¹ A különböző anyagú és alakkal bíró, többek között a fémből készült, vagy fémszerelékekkel ellátott, korong alakú amulettkapszulák viselete késő antik, bizánci gyökerekre vezethető vissza. A kora középkorban az Észak-Kaukázustól a Rajna-vidékig és Kasztíliaig a nők az övcsüngőn és a nyak vagy a mellkas környékén viselték. Az övön lévő kapszulák kora középkori viseleti szokása az övcsüngős viselettel jött divatba.²² A kapszulákban valamilyen mágikus erejű tárgyat, vagy szentekkel kapcsolatba hozható másodlagos ereklyét tároltak, ez lehetett por, föld, lámpaolaj, gyertyaviasz, növény-, vagy textilmaradvány.²³ A gepidák esetében a ténylegesen rekonstruálható amulettkapszulákat (pl. Szentés–Nagyhegy 84. sír,²⁴ Mezőbánd XII. és XXXIV. sírok²⁵) az övszalagon viselték és többségük a kora avar korban

¹⁷ Sír leírását ld. Stadler 1979, 34–35, Abb. 3–5.

¹⁸ Svoboda 1965, 285, Taf. XC. 5.

¹⁹ Nagy 2005b, 100.

²⁰ Cseh 2005, 25.

²¹ Nagy 2005b, 113.

²² Vida 1995, 257–258.

²³ Vida 2004, 238.

²⁴ Csallány 1941, 127–161; Csallány 1961, 59–64; Bóna 1974, 76; Gallina 1999, 101–103; Magnus 2007, 186; Bollók 2017, 434.

²⁵ Kovács 1913, 298–314; Csallány 1961, 17–19; Vida 1995, 237–238, Abb. 12.

jöhetett divatba, a továbbélő germán, gepida népesség körében. Vida Tivadar hangsúlyozta, hogy a kora avar korban a kapszulák fokozott jelenléte azzal magyarázható, hogy a Kárpát-medencéhez közeli mediterrán és frank-alamann területekkel volt szoros kapcsolatuk, ahonnan talán átvehették a tárgytypust.²⁶

A magyarcsanádi leletet Nagy Margit a formája, az anyaga, az elhelyezkedése (medence), a halott neme (nő) és a rákorrodálódott, hajtogatott textilmaradvány miatt az amulettkapszulák csoportjába sorolta, a Vida által felállított tipológia korong alakú példányai közé (II. B. csoport). A bronzlemez a kapszula alsó tagja lehetett.²⁷ Haraszti László²⁸ és Kiss Attila²⁹ a vonatkozó, gepida hitvilágra és - amulettekre irányuló munkáikban Nagy Margithoz hasonlóan amulettkapszulaként azonosították a tárgytypust. A korong alakú kapszulák Vida által összeállított elterjedési térképén látható, hogy a típus az osztrogót és vizigót területen egyaránt elterjedt, Dalmácia partjaitól egészen Kasztíliaig.³⁰

Az amulettkapszulaként való értelmezés ellen szólhat, hogy azok minden esetben rendelkeznek fémből készült elő- és hátlappal, függesztőfüllel vagy -lyukkal és valamilyen zárószerkezettel.³¹ Míg egy-két lelet esetében véletlenszerűen előfordulhat, hogy a hátlapja hiányzik, esetleg valamilyen lebomló anyagból készült, nincs felfüggesztésre és/vagy zárszerkezetre utaló nyom, addig ezek sorozatos előfordulása megkérdőjelezhetik az eddigi értelmezések helyességét. Az általunk ismert mödlingi, záluži-i és a gepida hajlított peremű bronzlemezek analógiái nagyobb esetszámban csoportosultak a Meroving kori, Felső–Duna-vidéki és Rajna-menti soros temetőkből [1. ábra].³² Hans Losert, az altenerdingi temető feldolgozása során a késő antik jellegű, szépségápoláshoz kapcsolódó, személyes, esetleg apotropikus jelleggel bíró tárgyakhoz sorolta a lelettípust, a fésűkhöz, csipeszekhez vagy ollóhoz hasonlóan. A kis bronzedényekben eredetileg púdert, sminket, vagy kenőcsöt keverhettek vagy készíthettek, amit a Straubing 70a³³ sírból származó tálban tartott kis bronz spatula is megerősíthet. Viseletük azonos az amulettkapszulákéval és a legtöbb személyes tárggyal: a nők a test alsó részén az övcsüngőhöz vagy a táskához kapcsolódva hordhatták ezeket.³⁴ Ritkán adatolható a comb közepén, a fibulával kapcsolatos szalagon való előfordulása, melyet a mödlingi 2. sírből is ismerünk, de ez az általános korabeli, regionális

²⁶ Vida 1995, 260.

²⁷ Vida 1995, 223; Nagy 2005b, 113.

²⁸ Haraszti 2011, 31–33.

²⁹ Kiss 2019, 390, Fig. 10.

³⁰ Vida 1995, 277, Abb. 35; Nagy 2005b, 113.

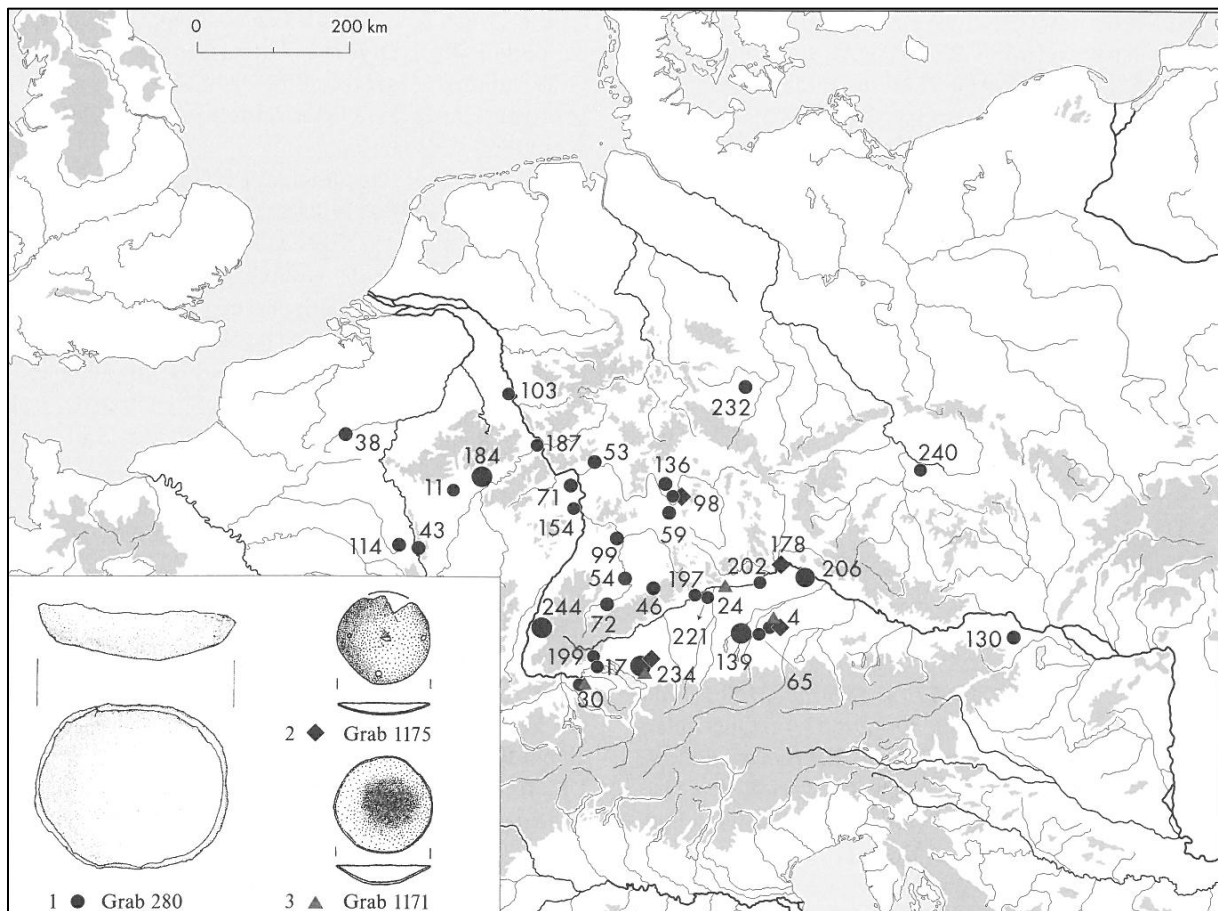
³¹ Vida 1995, 222–223.

³² Losert – Pleterski 2003, 248–249, Verbreitungskarte 22.

³³ Fischer 1993, 189, Taf. 29. 2.

³⁴ Losert – Pleterski 2003, 247–249.

viseleti-modellekkel állhat összefüggésben, a viselet jellegén és módján nem változtat. A fémből készült elő- vagy hátlap hiányában valamilyen táskában tárolhatták a fémlapot, melyet használati eszközként, fémedénykeként alkalmazhattak.

1. ábra: A domború bronzlemezek elterjedése Hans Losert gyűjtése nyomán (ld. Losert - Pleterski 2003, 248, Verbreitungskarte 22.)

Természetesen utóbbi értelmezési lehetőség nem zárja ki, hogy az egyoldalas fémedényke apotropaikus jellegű anyagot tartalmazhatott, vagyis, hogy kapszulaként használták. Ebben az esetben talán szerves anyaggal zárták az egyoldalú lapot, így vagy az övszalagra függesztve, vagy táskában hordhatták.

Az amulettkapszulák értelmezésével általában összeforr, hogy a pogány és keresztény vallási szinkretizmus régészeti lenyomataként tartják számon. Kiemelendő, hogy a Kárpát-medence keleti felében élő gepidákat más impulzusok érték, a langobardoktól eltérő leletanyaggal és viselet-típusokkal rendelkeztek.³⁵ A kora avar korban továbbélő gepida népesség esetében nagy szerepet játszott a Bizánccal való interakció. Az avarok alatt maradó gepidák (az amulettkapszulák jelentős része ebből a korszakból származik!) a bizánci kútírók

³⁵ A témáról legutóbb ld. Koncz 2019, 409–419.

szerint megőrizték a korábban tapasztalt vallási kettősségüket: egy részük keresztény volt, míg másik részük pedig megtartotta pogány hiedelmeit.³⁶ Bizonytalan feltételezés azonban, hogy a viszonylag korán, az 5. század utolsó harmadában megnyitott és a 6. század első negyedéig és közepéig használt gepida magyarcsanádi és szolnoki soros temetőben a szóban forgó tárgyak a vallási szinkretizmust jelképező leletek lennének, de ettől függetlenül valamilyen óvó-védő anyagot tartalmazó amulettkapszulaként használhatták ezeket. Langobard kori környezetben is más kontextusban kell ezeket értelmezni, mint másodlagos ereklyéket tartalmazó kapszulákat.³⁷

2. Csont-, vagy agancstubus

Nikitsch 1. sír

A mai osztrák Burgenland tartományban elhelyezkedő Nikitsch (Füles) a Fertő-tótól DNy-ra fekszik. Az itt húzódó langobard kori népességhez kapcsolt 23 temetkezést a múlt század elején, 1925–1930 között tárta fel Josef Bayer és Viktor Lebzelter, majd további három sír 1936 folyamán került elő.³⁸ A temető az 1930-as évektől Beninger regionális közlései nyomán vált ismertté,³⁹ de a teljes ismertetését csak Joachim Werner (1962)⁴⁰ és Herbert Mitscha-Märheim (1970)⁴¹ vállalta.⁴²

Az 1. sírhoz egy ismeretlen nemű váz tartozott, így a nemspecifikus leletek alapján lehetett besorolni a női temetkezések körébe. A 160 cm mélységű, DNy-ÉK tájolású sírgödörbe a halottat nyújtott helyzetben temették el. A temetkezés valószínűleg másodlagosan felnyitott, a koponya arccal lefelé feküdt a sírgödörben, a felsőtest is bolygatottnak bizonyult, de a combcsontoktól lefelé *in situ* volt megfigyelhető. Bolygatott helyzetben, a koponya alatt és a nyak környékén gyöngyök helyezkedtek el az egykori gyöngynyaklánc részeként. A bolygatott mellkason egy aranyozott ezüst kengyelfibulapár feküdt (ún. *Kühn 86. Nikitsch 1.*⁴³ típusú), melynek eredeti helye talán a medence vagy a combok felső része lehetett.⁴⁴ A két láb között, a medencétől a térdekig ezüsből és bronzból

³⁶ Kiss 2016, 168.

³⁷ Vallási szinkretizmusra utaló tárgyak esetében csak néhány kivételes, elszigetelt leletet ismerünk. Ld. Vida 2016, 98–99.

³⁸ Werner 1962, 151.

³⁹ Beninger 1934, 115; Beninger 1940, Taf. 362–364.

⁴⁰ Ld. melyik lj.

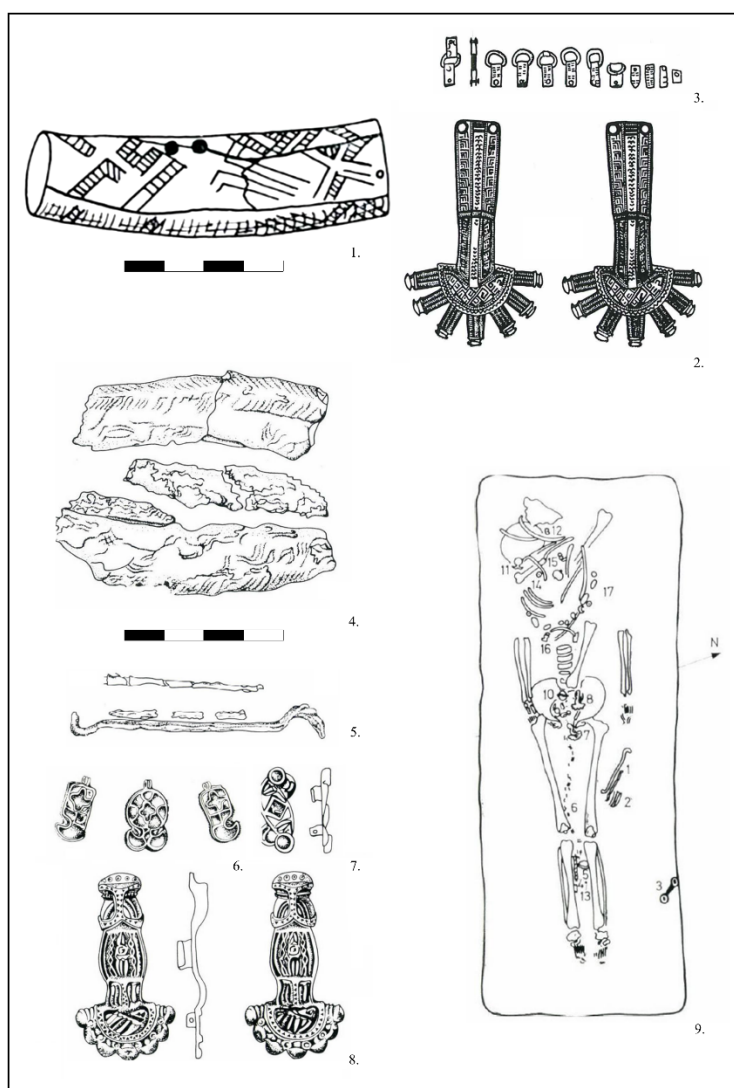
⁴¹ Beninger – Mitscha-Märheim 1970, 3–47.

⁴² További kontextusban az ún. Hegykő-csoport kapcsán: Bóna 1993, 148–149.

⁴³ Werner 1962, 167, Fundliste 3:2; Kühn 1974, 1087, Karte 66.

⁴⁴ Ld. Bóna 1993, 148–149

készült, karikás, téglalap alakú szíjszorítóval ellátott, poncolt díszű övveretek futottak végig, melyek kör alakú bronzláncszemekből és ezek egy-egy oldalára ráhajlított, végén összeszegecselt ezüst lemezből állnak, melyek szíjbefogóként funkcionáltak. Az övveretekkel díszített övszalag a térdék között érhetett véget, melyet az onnan előkerülő leletek jeleznek: egy korong alakú borostyánfüggő, egy vaskéstöredék és egy agancsból készült hüvely vagy tubus. Az agancshüvely 9,2 cm hosszú és 2,6–2 cm átmérővel rendelkezik, két vége egyenesen levágott, felületén vésett geometrikus mintával díszítették. Mindkét oldalának peremét egy-egy kisméretű, kör alakú furattal látták el, a domborodó felén egymás mellett, horizontális irányban további két furat helyezkedett el [2. tábla 1–3].⁴⁵

2. tábla. Csont- vagy agancstubusok: 1. Agancstubus, Nikitsch 1. (Beninger – Mitscha-Märheim 1970, 36, Taf. 2). 2. Kengyelfibulapár, Nikitsch 1. (Beninger – Mitscha-Märheim 1970, 36, Taf. 2). 3. Zsanéros övveretek, Nikitsch 1. (Beninger – Mitscha-Märheim)

⁴⁵ Sír leírását ld. Beninger – Mitscha-Märheim 1970, 11–12, 22–23, Taf. 2.

Fertőszentmiklós–Szeret-dűlői homokbánya 9. sír

Az 1971-ben Gömöri János által feltárt hétsíros Fertőszentmiklós–Szeret-dűlői homokbánya langobard kori temetője 1980-ban Tomka Péter révén vált ismertté a kutatás számára.⁴⁶ Fertőszentmiklós a mai Győr-Moson-Sopron vármegyében fekszik, a Fertő-tó DK-i oldalán, a nikitschi lelőhelytől kb. 20 km-re.

A 9. női sírhoz egy ismeretlen nemű váz tartozott, a nemspecifikus leletek alapján lehetett besorolni a női temetkezések körébe. A temetkezés igen jól felszereltnek bizonyult, kiemelkedő lelettípusokkal és leletbőséggel rendelkezett. A Ny-K tájolású, lekerekített sarkú, téglalap alakú aknasírba a halottat koporsóban temették el. A váz nyújtott pozícióban feküdt. A sírt másodlagosan felnyithatták és a test felső részét érthette a bolygatás. A felsőtest csontjait bolygatva, a mellkas alsó felétől a váz többi részét anatómiai rendben találták, a leletek *in situ* feküdtek. A viselethez tartozhatott egy 25 db gyöngyből álló nyaklánc, mely a nyak környékén helyezkedett el. A gyöngyök közé fűztek három gránátberakásos aranyfüggőt, melyek az ún. madárstílus jegyében stilizált madáralakokat hivatottak ábrázolni.⁴⁷ A nyakláncához ezüst függesztőkarikák is tartozhattak. A mellkas felső részén aranyozott ezüst S-fibula feküdt (ún. *Nikitsch–Kranj*⁴⁸ típus). A két aranyozott ezüst kengyelfibula (ún. *Podbaba–Schwechat*⁴⁹ típusú) a medence bal oldaláról volt adatható, az egyik a medencelapát belső részén, a másik alatta. A medence jobb oldalán helyezkedett el a szíjat összefogó ovális alakú vascsat. A lábak között futó övszalagot poncolt díszű, vékony, téglalap alakú ezüstlemez veretek díszíthették, összesen 14 db, melyek a medencétől az alsó lábszárcsont közepéig húzódtak. Az egyik díszes szalag végén lóghatott az alsó lábszárcsontok közül napvilágra került vaskés, melyet egykor egy ezüst U-alakú koptatóval és ezüstpánttal díszített bőrtokban szereltek az övcsüngőre. A combok között egy hordó alakú kalcedonyöngy helyezkedett el, amely szintén az övszalag végét díszíthette. A bal combcsont külső felén összekorrodálódott kampós vasrudak feküdtek. Az egyik egy téglalapátmetszetű, két végén félkör alakban kampósra hajlított 21 cm hosszú vasrúd, a másik egy körátmetszetű, közepén elkeskenyedő, egyik végén kis kampóval ellátott, 13 cm hosszúságú töredékes vasrúd volt. A leletek a bal comb külső oldalán, egymás mellé voltak fektetve, párhuzamosan egymással. A két vasrúd alatt pár cm-rel, a felszedés pillanatában már szétmállott csontthüvely feküdt. Az üreges csonttárgy megmaradt töredékei közül kettő enyhén ívelt testű, felületét

⁴⁶ Tomka 1980, 5–30.

⁴⁷ Horváth 2012, 220, 224; Heinrich-Tamáská – Horváth – Bendő 2018, 321, Fig. 8.

⁴⁸ Brather-Walter 2009, 90, L.5.20; Hergott-Rácz 2023, 60.

⁴⁹ Werner 1962, 168, Fundliste 4: 2; Tejral 2002, 339, 341.

sűrű halszálka és fémkorrodáció nyomai borítják. Az egyik töredék 9 cm hosszúságú és 2,8 cm szélességű, a másik 7,6 cm és 2,3 cm, a harmadik 6,4 és 1,4 cm dimenziókkal rendelkezik [2. tábla 4–9.].⁵⁰

A lelettípus analógiái, értelmezése

A Meroving kör nyugati feléből a tárgy típusra elsőként Ursula Koch figyelt fel, aki 1968-ban elsőként tett közzé egy csontcsövet a Felső–Duna-vidéki, barbing–irlmauthi 22. (Németország) női sírból. A csonthüvely nyolcszögűre csiszolt, a nikitschihez hasonlóan ívelt, két ellentétes oldalán három, illetve két lyuk látható. Hossza 7 cm, felülete díszítetlen és a pannoniai leletekhez hasonlóan szintén a combok között függött [3. tábla 2.]. E lelet mentén Ursula Koch a lelettípus további három párhuzamát ismertette, Friedberg 20. sírjából, továbbá Engers és Mainz lelőhelyekről (Németország).⁵¹ A 2001-ben közzétett pleidelsheimi 47. sír (Németország) ugyanezen tárgy típusa kontextusában elemezte a lelettípust és öt további lelettel bővítette ezek körét (Heilbronn,⁵² Hemmingen 33.,⁵³ Wenigumstadt 231.,⁵⁴ férfisírokból: Bittenbrunn 13.⁵⁵ és Heilfingen 540.⁵⁶). Ezek a csonthüvelyek hat-, vagy nyolcszögűre csiszolt felületűek, díszítetlenek vagy pontkörökkel és geometrikus vonalakkal ékítették. A felületüket vagy nem látták el lyukkal (Wenigumstadt 231.), vagy az irlmauthi lelethez hasonlóan két ellentétes oldalát látták el egy vagy több lyukkal. Hosszúságuk 2,8 és 7 cm közötti.⁵⁷

A lelettípus további ismert analógiája a Susanne Walter által közzétett mengeni temető 131. sírjából került napvilágra. A nyolcszögűre formázott, 9 cm hosszú csontcső középső függőleges tengelyében két kör alakú átlukasztás figyelhető meg 0,3 cm átmérővel. A felszínét átlós vonalakkal díszítették, rombusz alakú motívumokat alkotva. A tárgy egy felnőtt nő (ad.) váza mellett, a bal combcsont külső felén helyezkedett el, azzal egy vonalban, függőleges irányban [3. tábla 3–4.].⁵⁸ E lelet mind a furatokat, mind a vésett díszítést tekintve a nikitschi 1. sír leletének legjobb párhuzamaként tartható számon.

⁵⁰ Sír leírását ld. Tomka 1980, 11–16, Abb. 7., Abb. 8., Abb. 9., Abb. 10: 5–6., Abb. 12–16.

⁵¹ Koch 1968, 104, Taf. 37. 16.

⁵² Veeck 1931, 216 – 217, Taf. 9 B.

⁵³ Müller 1976, 62, Taf. 9 B.

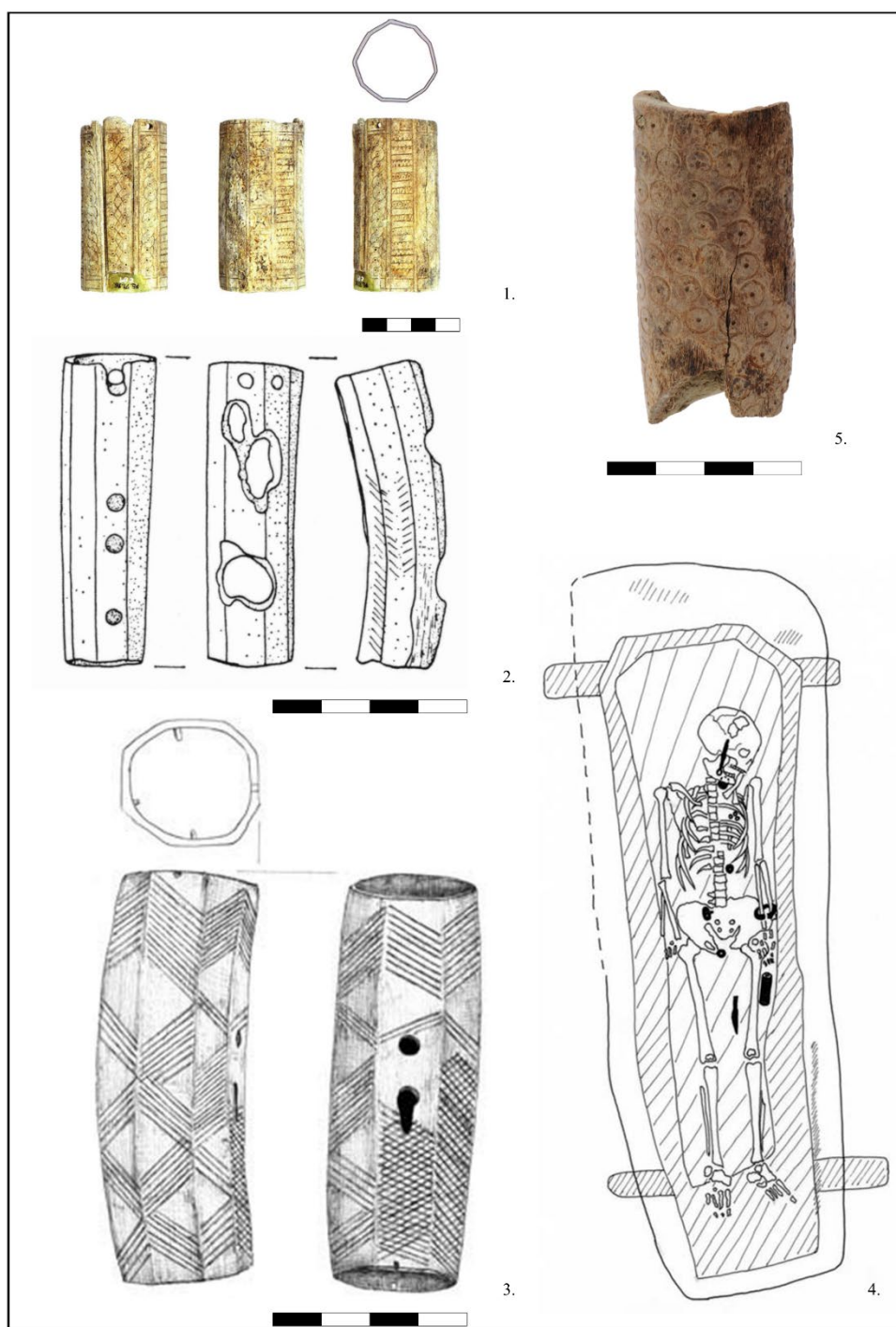
⁵⁴ Jahreis – Wamser 1982, 120–122, Abb. 103.

⁵⁵ Christlein 1967, 97, Abb. 10. 7.

⁵⁶ Stoll 1939, 74, Taf. 22. 24.

⁵⁷ Koch 2001, 214–215.

⁵⁸ Walter 2008, 278, Taf. 38. B: 5.

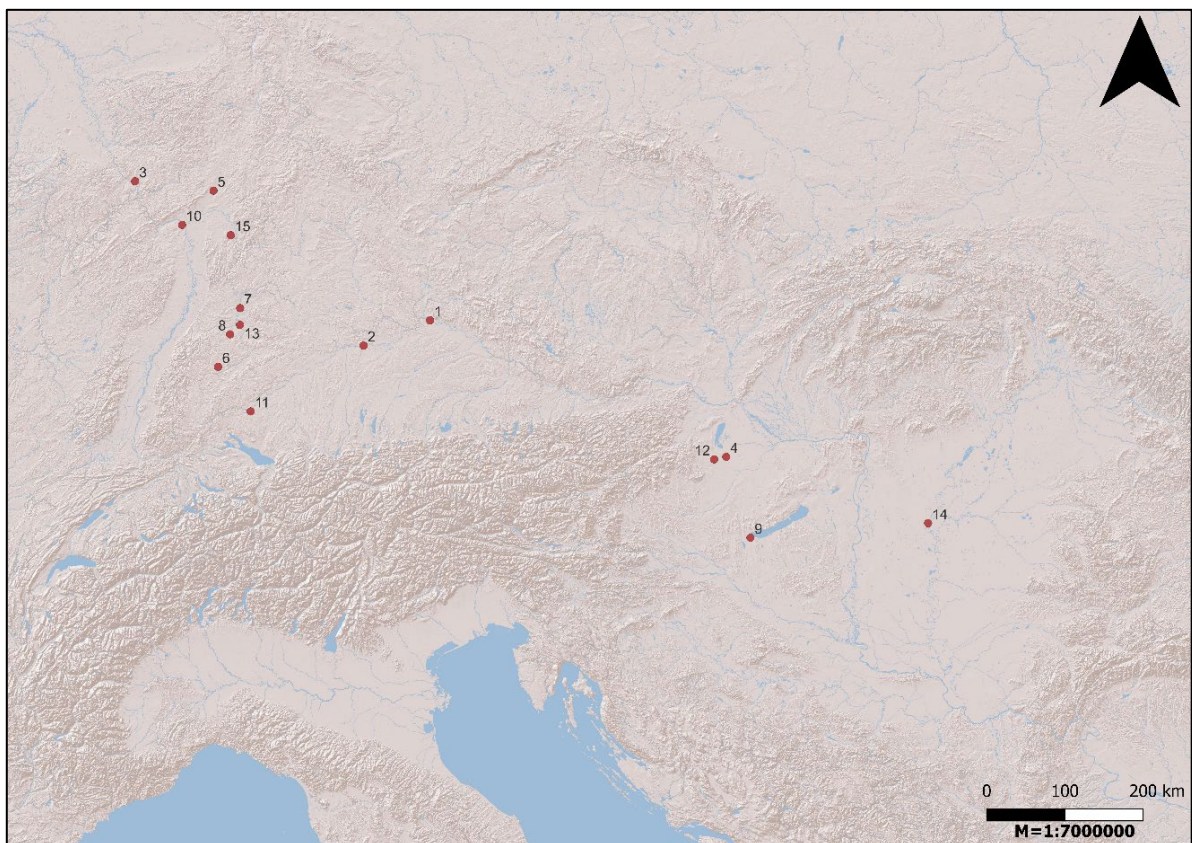

3. tábla. Csont- vagy agancstubusok és viseleti helyzetük a Meroving korból: 1. Keszthely–Fenéki út 2. sír (Heinrich–Tamáska 2008, 305, Kat. 108/4.). 2. Barbing–Irlmauth 22. sír (Koch 1968, Taf. 37:16). 3. Mengon 131. sír (Walter 2008, 278, Taf. 38. B: 5

A Keszthely–Fenéki úti 2. számú, kiemelkedően gazdagon felszerelt, Meroving viseletben eltemetett egyén temetkezéséből egy díszes csontcső került napvilágra. A 16-18 év körüli nő rabolt sírjában a 7,4 cm hosszú tubus tíz szarvasagancsból készült téglalap alakú lapocskából

áll össze, amely egy tízszög átmetszetű tárgyat formáz. Minden lapját geometrikus motívumokkal díszítették. A tubus egyik lapja csúszzómechanizmus segítségével mozgatható, amely lehetővé teszi annak felnyitását. A két vége ezek alapján valószínűleg zárt lehetett [3. tábla 1.].⁵⁹

A Kárpát-medence keleti felében egyedülálló leletek a Tiszaug–Országúti bevágás 232. és 506. sírjából származó csontcsövek. A 232. sír lelete egy 6,8 cm hosszú, 3 cm átmérőjű henger alakú csontcső, melynek teljes felületét poncolt pontkörmintával fedték be. A csontcső 5-6 éves (inf. I.) temetkezésében a bal comb mellett futó övszalaggal lehetett összefüggésben, szorosan a combcsont mellől, függőleges helyzetből került elő [3. tábla 5.]. A 506. temetkezésben egy 14-15 éves (inf. II-juv.) egyén feküdt, a lábszárcsontjai között, a térdek alatt egy díszítetlen, függőleges tengelyén két helyen átfúrt, 8,1 cm hosszú és 3,5–2,2 cm átmérőjű csontcső feküdt. A lelet szintén függőleges helyzetben állt [elterjedésüket ld. 2. ábra].⁶⁰

2. ábra: Csont- vagy agancstubusok a Meroving korban.

1. Barbing-Irlmauth 22. sír; 2. Bittenbrunn 13. sír; 3. Engers; 4. Fertőszentmiklós-Szereti dűlő 9. sír; 5. Friedberg 20. sír; 6. Hailfingen 540. sír; 7. Heilbronn; 8. Hemmingen 33. sír; 9. Keszhtely-Fenéki út 2. sír; 10. Mainz; 11. Mengen 131. sír; 12. Nikitsch 1. sír; 13. Pleidelsheim 47. sír; 14. Tiszaug-Országúti bevágás 232. és 506. sír; 15. Wenigumstadt 231. sír.

⁵⁹ Heinrich-Tamáská 2008, 303–305, Kat. 108. Csonttárgy: Kat. 108/4.

⁶⁰ A két leletre dr. B. Tóth Ágnes hívta fel a figyelmem. Köszönettel tartozom, hogy a két temetkezés anyagát a rendelkezésemre bocsátotta. A 232. sír csonthengerét ld. Átkelők 2022, 171, Kat. 159.

Viseletük minden temetkezésben hasonló, vagy a combok közül, vagy a bal comb mellől kerültek elő az övszalag feltételezhető környezetéből. Az 5. század közepére datált wenigumstadi sírban az eltemetett a csonthüvelyt szűrőkanállal és kulcsokkal együtt közvetlenül az övéen hordhatta.⁶¹ A mengeni leleten a középső két lyuk közül az egyik mentén a hosszú használat során megkopott a felszín, így feltételezhető, hogy az eltemetett életében a tárgyat hosszú ideig valószínűleg függőlegesen függeszthette fel övére. Hasonló függőleges irányú felfüggesztési és viseleti módról tanúskodnak a tiszauji temetkezések. A leletek közvetlen környezetéből más maradandó anyagból készült tárgy általában nem kerül elő. A langobard kori leletek sírban elfoglalt helyzetét tekintve a nikitschi 1. sírból származó példány a térdek között lógott egykor az övszalagról. A fertőszentmiklósi 9. sír lelete a bal comb külső részéről, különböző méretű, kampós szerkezetű vasfüggesztők mellől került elő, talán ezekkel vagy ezek mellett kapcsolódott az övszalaghoz.

Ursula Koch a csontcsövön talált lyukak miatt elsősorban egyfajta hangszerre következtetett a tárgy funkcióját illetően, de abban az esetben, ha lefedték mindkét oldalán, pyxisként is használhatták.⁶² Utóbbi a korszak amulettgazdagságát és amulett-típusait⁶³ tekintve inkább elképzelhető. Susanne Walter részletes leírása a mengeni leletről utóbbit alá is támaszthatja: utalt arra, hogy a csontcsövet két végén lezárhatták valamilyen szerves anyaggal, ez a belsejében, mindkét oldalán lévő csontszegecsek/-tűk alapján feltételezhető.⁶⁴ Kérdéses, hogy a nikitschi példányon a két végén elhelyezkedő két kis lyuk is hasonló, fedelet rögzítő funkciót tölthetett-e be. A tárolóalkalmatosság elméletét erősíti a keszthelyi lelet, melynek egyik csontlapja csúsztatásával nyithatóvá válik a csontcső. Noha a tárgyalt lelet szerkezetileg eltér a többitől, funkcióját, alakját, díszítését, felfüggesztési módját, viseleti módját és az elhunyt nemét összehasonlítva ugyanarra a tárgytípusra következtethetünk. A környező leletek hiányából feltételezhetjük, hogy a csont- vagy agancstubusokban valamilyen lebomló, szerves anyagot, esetleg növényi részeket, por állagú anyagot tárolhattak.⁶⁵

⁶¹ Koch 2001, 214–215.

⁶² Koch 2001, 215.

⁶³ Pl. amulettkapszulák: Vida 1995, 219–290.

⁶⁴ Walter 2008, 278.

⁶⁵ Térben és időben távolabb álló, de hasonló leletípusok az avar kori Kárpát-medencében tűntek fel. Az átlukasztott, geometrikus díszítéssel ellátott csonttárgyak (csonttégely, csonthenger, csonthüvely) funkciója az avar kori kutatásban is számos kérdést vetett fel; ld. László 1942, 16–24; László 1946, 67–79; Csallány 1968, 61–70. Homokmégy–Halom avar temetőjének 102. sírjából előkerült csonttárgyat László kenőcstartónak határozta meg (László 1942, 16). Később rekonstruálta a mokriini (Homokrév, Szerbia) temető csonthengerének zárószervezetét és a viseleti módját. A mokriini lelet használata kapcsán szintén valamilyen kenőcsöt tartó tégelyre következtet (László 1946, 67–70).

Az amulett-jellegű tárgyak leletkontextusa és keltezése

A tégelyként vagy apotropaikus anyagot tartalmazó kapszulaként funkcionáló domború bronzlemezek az 5. század második felétől a 6. század végéig előfordultak nyugati Meroving környezetben.⁶⁶ A Cseh-medencei záluži-i 17. sírban egyéb keltezőértékű tárgytypus nem szerepelt, a temetőt Eduard Droberjar az 5. század utolsó harmadától a 6. század közepéig keltezte.⁶⁷ A Tisza-vidéki gepida magyarcsanádi 12. sír és a szolnok–zagyva parti 21. sír leletegyüttesében más keltezőértékkel bíró lelettípus nem szerepelt. Előbbi temetőt Nagy Margit az 5. század utolsó harmadától a 6. század közepéig,⁶⁸ utóbbit Cseh János az 5. század utolsó negyedétől a 6. század első negyedéig⁶⁹ keltezte. A mödlingi 2. sír esetében a tárgytypus viszonylag kései feltűnésével számolhatunk. A négyfibulás öltözetben és övcsüngővel eltemetett nő szorosán kapcsolódik a 6. század közepe környékére keltezhető, jellegzetes langobard női sírhorizonthoz. A rekeszbetétes rozettafibulák a 6. század első harmadától a végéig⁷⁰ általános jellegű lelettípusnak bizonyulnak. Az eltemetett övcsatja a vékony pajzsos, díszítetlen bázisú típusok pannoniai körét gyarapítja, melyek tipológiai jegyeik és analógiáik alapján már a 6. század első harmada után feltűnhettek a régióban.⁷¹ A szalagfonattal díszített négyszögletes fejlemezű, ovális láblemezű kengyelfibulák (*Montale–Weimar*) kelteznek a temetkezést, mely alapján a leletegyüttes legkorábban a 6. század második felében, a század közepe után⁷² kerülhetett a földre [1. tábla 3–5.]. Az ékszerek használati ideje bizonytalan. A leletek használati idejének meghatározása, így a fölbekerülés hozzávetőleges ideje szempontjából az eltemetett nő elhalálozási életkora sem szolgálhat segítségként, hiszen Max Martin 1987-ben megjelent tanulmánya révén elterjedt elmélet nem bizonyítható,⁷³ miszerint a nők a felnőtt (*juvenis*, *juvenis-adultus*) korba lépéssel kaphatták meg az eltemetésükkor földre került fibulaszettjüket.⁷⁴

A vésett díszű agancs-, illetve csonttubusok esetében hasonlóan tág időhatárok között mozog a keltezés, mivel a tárgytypus legkorábbi feltűnése már a kora Meroving korból adatható. Ursula Koch a barbing–irlmauthi 22. sírt a madárfibula alapján az 5. század

⁶⁶ Losert – Pleterski 2003, 249.

⁶⁷ Az általa kialakított E1 (480–530) és E2 (530–560/70) fázis között kontinuos temető (Droberjar 2008, 15).

⁶⁸ Nagy 2005, 114.

⁶⁹ Cseh 2005, 27.

⁷⁰ Vielitz 2003, 72–73.

⁷¹ Koch 2001, 76, Abb. 15. X69; Losert – Pleterski 2003, 208 (*schmalem länglich achterförmigem Schild*); Friedrich 2016, 101–102, Abb. 50.

⁷² Haseloff 1981, 643; Tejral 2002, 342–343; Tejral 2011, 54.

⁷³ Martin 1987, 269–280.

⁷⁴ Legutóbb ld. Sorg 2022. Különösen: 209–236. old.

végétől a 6. század első feléig keltezte, hasonlóan a pleidelsheimi 47. sírt.⁷⁵ A mengeni 131. temetkezés együttesét Susanne Walter a délnémet régió SD 4 fázisára (510–530), a 6. század első harmadára keltezte.⁷⁶ A keszthely–fenéki úti temetkezésben a tárgytypus egy továbbfejlett verziója jelent meg, mely legutóbbi feltételezések alapján a 6. század utolsó harmadában, a Kárpát-medence kora avar korában kerülhetett a földre.⁷⁷

A nikitschi sírt a *Nikitsch I.* típusú, a kengyellel egyenlőszéles lábú, félkörös fejlemezű, gombos fibula keltezi [2. tábla 2.]. A típus az Alpoktól északra és délre is elterjedt a bajuvár szállásterületen, Kranjban és Itáliában.⁷⁸ Ursula Koch a schretzheimi temető hasonló fibuláit a temető első horizontjába sorolta, a 6. század második negyedére (Stufe I, 525–545/550),⁷⁹ később a délnémet régióra vonatkozó kronológiájában a kilenc gombbal ellátott darabokat a 6. század első harmadától az utolsó harmadáig keltezte (SD 5–6, 530–580).⁸⁰ A fibula pontos analógiája az Alpok előterében lévő kranji temető 11/3. sírjából⁸¹ került napvilágra. A temetkezés további különlegessége, hogy a nikitschi 1. sírhoz hasonlóan a langobard szállásterületen egy nem szokványos lelettípust, az ún. többtagú, szíjszorítóval ellátott övvereteket is tartalmazott [2. tábla 3.]. Ezek általában felnőtt nők igen jól felszerelt temetkezéseiben voltak jelen a gepida és a kora avar kori temetőkben, melyek Dobos Alpár szerint lokális szinten magasabb társadalmi rangot birtokló egyének sírjai lehettek.⁸² A Közép–Tisza-vidék gepida temetőiben az 5. század végétől a 6. század elejéig volt követhető a viseletük, későbbi példányait a kora avar korból a Dunántúl keleti feléből, a 6. század végétől a 7. században még ismerjük.⁸³ Ursula Koch a nyugati Meroving régióból előkerülő, vonatkozó leletegyütteseket a 6. század első harmada utáni időszakban feltételezte (SD 5, 530–555).⁸⁴ A nikitschi 1. sírt összességében a 6. század második harmadára keltezhettük, a fibulák, a veretek és a csonttubus együttesét az idézett analógiák alapján nyugati Meroving, Felső–Duna-vidéki, délnémet régióhoz kapcsolhatjuk.

A fertőszentmiklósi 9. sírban az ovális láblemezű, a fejlappal egybeöntött gombos, ún. *Podbaba–Schwechat* típusú kengyelfibulapárt a 6. század közepe körüli idősakra datálhatjuk és a dunai langobard fibulakészítéshez kapcsolhatjuk [2. tábla 8.].⁸⁵ Az ékkőberakásos,

⁷⁵ SD 1–3, 430–510 (Koch 2001, 71, Abb. 12. F27).

⁷⁶ Walter 2008, 31.

⁷⁷ Heinrich-Tamáská – Horváth – Bendő 2018, 313–350.

⁷⁸ Hivatkozásokkal együtt ld. Werner 1962, 167, Fundliste 3:2; Kühn 1974, 1087, Karte 66.

⁷⁹ Koch 1977, 36, Abb. 8A.

⁸⁰ Koch 2001, 76, Abb. 15. F22.

⁸¹ Stare – Vinski 1980, 52, Taf. 9–10.

⁸² Dobos 2012, 50–51.

⁸³ Dobos 2012, 51.

⁸⁴ Koch 2001, 204–205.

⁸⁵ MDo 5, 540–560, ld. Tejral 2002, 339.

madárstílusban készült függőszettet [2. tábla 6.] a közép-németországi türing női temetkezésekben az 5. század végétől a 6. század közepéig használhatták.⁸⁶ A Morva-medencei, langobard kori, lužicei temető 46.⁸⁷ (Csehország) sírjának leletegyüttesét és az ebből származó rekeszes függőket Tejral jóval későbbre, a 6. század közepére keltezte (MDo 5–6, 540–600).⁸⁸ A *Nikitsch–Kranj* típusú S-fibulák feltűnésével viszonylag korán, 6. század első harmadában lehet számolni [2. tábla 7.].⁸⁹ Noha a temetkezés a fibulaszett és az övszalagot díszítő ezüstlemezek alapján jellegzetes pannoniai, Közép–Duna-vidéki tárgyakkól áll, a rekeszbetétes díszfüggők és a díszes csonttubus a közép-németországi türing és a délnémet leletkörhöz szorosán kapcsolódik. A leletegyüttes legkésőbb a 6. század közepén kerülhetett a földre.

A nyugati Meroving kör lelettípusainak fokozott jelenléte Pannonia ÉNy-i régiójában, a Fertő-tó környéki, langobard kori soros temetőkben nem szokatlan jelenség,⁹⁰ a kutatásban importként emlegetett fibulák, esetleg más, külkapcsolatokra utaló lelettípusok az érintett régióban fekvő Bezenye–Papré, Fertőszentmiklós–Szeret-dűlői homokbánya, Gyirmót–Homokdomb, Hegykő–Mező utca és Schwechat lelőhelyeken is megtalálhatóak.⁹¹ A lelettípusok ily fokú csoportosulását egyrészt a Duna közelségével, a Dunán zajló kereskedelemmel, másrészt a Meroving kultúrkör nyugati felének a 6. század eleji terjeszkedésével magyarázhatjuk.⁹² Ennek a kapcsolati rendszernek a lenyomata lehet a két tárgytypus, melyet a tartalmazó leletegyüttesek néhány további eleme is alátámaszthat (ld. rozettafibulák, pajzsos tövisű csat, madáralakos díszfüggő, Nikitsch 1. típ. fibula, többtagú övveretek).

Összegzés

A mödlingi 2. sír bronzlemeze a 6. század második felére keltezhető pannoniai langobard kori soros temető körből került elő, amely ebben a környezetben unikális leletként tartható számon. A tárgytypus keltezőértéke a korszakban nem mérvadó, hiszen feltűnése már az 5. században feltételezhető, elterjedése régiókon átívelő. Az eddig ismert esetekhez hasonlóan

⁸⁶ Schmidt (Gruppe IIB, 480–525) és Hansen (MD 3–4, 470/80–560/70) alapján. Ld. Schmidt 1961, 137; Hansen 2004, 60.

⁸⁷ Klanica – Klanicová 2011, 381, Taf. 48. 21–23.

⁸⁸ Tejral 2005, 188, Abb. 13. C: 15–17. Pannoniai keltezésük a fertőszentmiklósi 9. sír alapján szintén a 6. század közepére tehető. A tárgytypus legutóbbi elemzését ld. Heinrich-Tamáská – Horváth – Bendő 2018, 321, Fig. 8.

⁸⁹ Hergott-Rácz 2023, 73.

⁹⁰ Bóna 1993, 148–149.

⁹¹ Összefoglalásukat ld. Friedrich 2002, 175–190; Quast 2008, 363–375.

⁹² A kapcsolatok jellegéről ld. Quast 2008, 363–375.

egy viseleti elemeit tekintve jól felszerelt, felnőtt női temetkezéséből került elő az övcsüngő jellegzetes helyéről, a térdek közül. Teljes egészében nem zárható ki, hogy valamilyen óvó-védő szereppel felruházott szerves anyagot tartalmazó amulettkapszulaként kerülhetett a sírba, de a korszakot és a régiót tekintve inkább valamilyen tégely, tárolóalkalmatlanság lehetett.

A nikitschi 1. és a fertőszentmiklósi 9. sír agancs- és/vagy csonttubusai a langobard kori pannoniai soros temetőkből további nyugati Meroving, Felső–Duna-vidéki, dél- és közép-németországi kapcsolatokat jelző leletek mellől került napvilágra. A lelettípus fokozott csoportosulása a délnémet, frank-alamann, bajuvár körben figyelhető meg, feltűnésük e régióban az 5. század végétől, a 6. század elejétől feltételezhető. Pannoniában viseletük csak a 6. század második harmada és a közepe környékén adatható, a bronztégelyekhez hasonlóan jó módú nők temetkezéseiből, az övcsüngő környezetéből kerültek elő. A szomszédos nyugati Meroving és gepida temetkezések esetében ez a környezet nem egyértelmű, részben, mert az ottani leletek vagy másodlagosan felnyitott sírokból származnak, vagy nem teljesen közzétett, esetleg rosszul dokumentált korai feltárásokból. A csonttubus funkciójáról elmondható, hogy tárolóalkalmatlanságként használhatták, mellyel egybeforrhatott amulettfunkciója, ez alapján valamilyen óvó-védő szereppel felruházott lebomló anyagot tárolhattak benne.

A két lelettípus az ismert, amulett-jellegű tárgyak körét bővítik a dunántúli langobard és a Tisza-vidéki gepida lelethorizontban és a nyugati irányú külkapcsolatok, kulturális hatások lenyomatai lehetnek a Kr. u. 6. századi Kárpát-medencében. Az agancs-/csonttubusok további jelentősége, hogy az igen kevés kapcsolódási ponttal rendelkező langobard-gepida lelethorizont egyik újabb összekötő elemmel bővült.

Felhasznált irodalom

- Arends 1978 Arends, U.: *Augewählte Gegenstände des Frühmittelalters mit Amulettcharakter*. Inagural-Diss. Heidelberg 1978.
- Átkelők 2022 F. Kovács P. (Szerk.) *Átkelők a túlvilágra. Két gepida temető a Közép-Tisza mentén* [Szolnoki Régészeti Tanulmányok 3.]. Szolnok 2022.
- Beninger 1934 Beninger, E.: *Die Germanenzeit in Niederösterreich Von Marbod Bis Zu Den Babenbergern. Ergebnisse Der Bodenforschung*. Wien 1934.
- Beninger 1940 Beninger, E.: *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*. [Anstalt für sudetendeutsche Heimatforschung. Vorgeschichtliche Abteilung. Heft 8.] Leipzig 1937.
- Beninger – Mitscha-Märheim 1970 Beninger, E. – Mitscha-Märheim, H.: Das langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 43 (1970) 3–47.
- Bierbrauer 1993 Bierbrauer, V.: Die Landnahme der Langobarden in Italien aus archäologischer Sicht. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters I*. Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Sigmaringen 1993, 103–172.
- Bollók 2017 Bollók, Á.: Christians, Christianity and the ‘Northern Barbarians’ in Late Antiquity and the Early Middle Ages. In: *Dalle steppe al Mediterraneo. Popoli, culture, integrazione*. (Atti del convegno internazionale di studi «Fondazione e rituali delle aristocrazie germaniche nel contesto mediterraneo» Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 18-19 giugno 2015.) Ed.: Ebanista, C. – Rotili, M. Napoli 2017, 423–442.
- Bóna 1971 Bóna, I.: Langobarden in Ungarn. *Arheološki Vestnik* 21/22 (1970/1971) 45–74.
- Bóna 1974 Bóna I.: *A középkor hajnala. A gepidák és langobardok a Kárpát-medencében*. Budapest 1974.
- Bóna 1993 Bóna I.: Langobardok. Hegykő-csoport. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 6.] Szerk.: Zimonyi I. Szeged 1993, 102–115, 148–149.
- Bóna 2009 Bóna I.: Die Geschichte und die Archäologischen Zeugnisse der Langobarden. In: Bóna – B. Horváth 2009, 169–217.
- Bóna – B. Horváth 2009 Bóna, I.–B. Horváth, J.: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 6.] Red.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2009.

- Brather-Walter 2009 Bather-Walter, S.: Schlange – Seewesen – Raubvogel? : Die S-förmigen Kleinfibeln der älteren Merowingerzeit. In: *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* Bd. 37 (2009), 47–110.
- Brenner 1912 Brenner, E.: Der Stand der Forschung über die Kultur der Merowingerzeit. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 7 (1912) 253–346.
- Christlein 1967 Christlein, R.: Ausgrabung eines Gräberfeldes des 5. bis 7. Jahrhunderts bei Bittenbrunn, Lkrs. Neuburg a. d. Donau. *Jahresbericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 8/9 (1967/68) 87–103.
- Clauss 1989 Clauß, G.: Die Tragsitte von Bügelfibeln. Eine Untersuchung zur Frauentracht in frühen Mittelalter. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 34/2 (1989) 491–603.
- Csallány 1941 Csallány D.: A szentes-nagyhegyi gepida sírlelet (1939) és régészeti kapcsolatai. *Archaeologiai Értesítő* III. f./II. k. (1941), 127–161.
- Csallány 1961 Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.)* [Archaeologia Hungarica, Series nova 38.]. Budapest 1961.
- Csallány 1968 Csallány D.: Sámánesköz volt-e az avarkori „ír-tartó csonttégely”. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1 (1966-1967 [1968]) 61–72.
- Cseh 2005 Cseh, J.: Szolnok–Zagyva-part, Alcsi. In: Cseh et al. 2005, 18–33.
- Cseh et al. 2005 Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy K. – Nagy, M. – Nepper, I. M. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet II.* [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 2. Monumenta Gepidica.] Red.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002.
- Dobos 2012 Dobos, A.: Girdle-hangers decorated with hinged plates from the Gepidic and Early Avar Period in the Carpathian Basin. *Archaeologiai Értesítő* 137 (2012) 27–56.
- Droberjar 2008 Droberjar, E.: Thüringische und langobardische Funde und Befunde in Böhmen. In: *Kulturwandel* 2008, 1–20.
- Dübner-Manthey 1987 Dübner-Manthey, B.: *Die Gürtelgehänge als Träger von Kleingeräten, Amuletten und Anhängern symbolischer Bedeutung im Rahmen der frühmittelalterlichen Frauentracht: Archäologische Untersuchungen zu einem charakteristischen Bestandteil der weiblichen Tracht.* Diss. FU Berlin 1985. Berlin 1987.
- Dübner-Manthey 1990 Dübner-Manthey, B.: Zum Amulettbrauch in frühmittelalterlichen Frauen- und Kindergräbern. In: *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter. Lebensbedingungen – Lebensnormen – Lebensformen. Beiträge zu einer internationalen Tagung am Fachbereich*

- Geschichtswissenschaften der Freien Universität Berlin 18. bis 21. Februar 1987*. Hrsg.: Affeldt, W. Sigmaringen 1990, 65–87.
- Fischer 1993 Fischer, T.: *Das Bajuwarische Reihengräberfeld von Staubing. Studien zur Frühgeschichte im bayerischen Donaauraum*. [Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung Nr. 26.] Kallmünz 1993.
- Freire-Marreco 1908 Freire-Marreco, B.: Charms and amulets (Introductory and Primitive). In: *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Volume III. Ed.: Hastings, J. New York 1908, 392–472.
- Friedrich 2002 Friedrich, R.: Fränkische Funde im langobardischen Pannonien – Ein chronologischer Vergleich. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 34 (2002) 175–190.
- Friedrich 2016 Friedrich, M.: *Archäologische Chronologie und historische Interpretation. Die Merowingerzeit in Süddeutschland*. [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Bd. 96.] Hrsg.: Beck, H. et al. Berlin/Boston 2016.
- Galamb 2012 Galamb, Gy.: Hagymányok vonzásában. Paulus kora, művei, emlékezete. In: *Paulus Diaconus: A langobardok története. Gombos F. Albin fordítását felhasználva közreadja Galamb György*. [Medievalia]. Szerk.: Horváth E. Budapest 2012, 9–50.
- Gallina 1999 Gallina Zs.: A gepidák hitvilága. In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. [Gyulai Katalógusok 7.]. Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, 91–106.
- Hansen 2004 Hansen, Ch.: *Frauengräber im Thüringerreich: Zur Chronologie des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr.* [Basler Hefte zur Archäologie 2.] Basel 2004.
- Haraszi 2011 Haraszi L.: *Gepida amulettek a Kárpát-medencében*. Szakdolgozat (Kézirat) SZTE-BTK Régészeti Tanszék. Szeged 2011.
- Haseloff 1981 Haseloff, G.: *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Studien zu Salin's Stil I*. [Vorgeschichtliche Forschungen 17, 1–3.] Hrsg.: Jankuhn, H. Berlin 1981.
- Heinrich-Tamáška 2008 Heinrich-Tamáška, O.: Keszthely–Fenékpuszta, Komitat Zala. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung (Katalogteil)*. Hrsg.: Rheinisches Landesmuseum Bonn. Darmstadt 2008, 291–307.
- Heinrich-Tamáška – Horváth – Bendő 2018 Heinrich-Tamáška – Horváth – Bendő 2018 Heinrich-Tamáška, O.–Horváth, E.–Bendő Zs.: Before or after AD 568? Technological observations on the gold objects from Grave 2 at Keszthely-Fenéki Street In: *Über den Glanz des Goldes und die Polychromie. Technische Vielfalt und kulturelle Bedeutung vor- und frühgeschichtlicher Metallarbeiten. Akten des 2. und 3. Workshops des Netzwerks Archäologisch-Historisches Metallhandwerk in Frankfurt am Main, 24.–27. Oktober 2013*,

- und in Berlin, 11.–12. Mai 2017. [Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte Bd 24.] Hrsg.: Heidemarie Eilbracht, H. et al. Bonn 2018, 313–349.
- Hergott-Rác 2023 Hergott-Rác R.: S-fibulák a Közép–Duna-vidék langobard korában, II. rész (Kr. u. 6. sz.). *Bonus Nuntium* 2023/2, 58–97.
- Horváth 2012 Horváth, E.: Cloisonné jewellery from the Langobardic Pannonia: Technological evidence of workshop practice. In: *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. Ed.: Ivanišević, V. – Kazansi, M. Paris – Beograd 2012, 207–242.
- Jahreis – Wamser 1982 Jahreis, B. – Wamser, L.: Die Ausgrabungen 1982 im Reihengräberfeld von Wenigumstadt, Markt Großostheim, Landkreis Aschaffenburg, Unterfranken. *Das archäologische Jahr in Bayern* 1982, 120–122.
- Jarnut 1982 Jarnut, J.: *Geschichte der Langobarden*. Stuttgart, Berlin, Mainz, Köln 1982.
- Kiss 2016 Kiss A.: A germán hiedelemvilág nyomai a Kárpát-medencében. In: *Szent Márton és Pannónia*. Szerk.: Tóth E. et al. Pannonhalma – Szombathely 2016, 161–170.
- Kiss 2019 Kiss A.: Between Wotan and Christ? Deconstruction of the Gepidic belief system based on the written and archaeological sources. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches. Collapse – Reorganization – Continuity. Gepids after the fall of the Hun Empire*. Hrsg./Eds: Vida, T. et al. Budapest 2019, 369–407.
- Klanica – Klanicová 2011 Klanica, Z. – Klanicová, S.: Das langobardische Gräberfeld von Lužice (Bez. Hodonín). In: *Langobardische Gräberfelder in Mähren I*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2011, 225–312.
- Koch 1968 Koch, U.: *Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Regensburg*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Ser. A. Bd. X.] Berlin 1968.
- Koch 1977 Koch, U.: *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Ser. A. Bd.13.] Berlin 1977.
- Koch 2001 Koch, U.: *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim*. [Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 60.] Stuttgart 2001.
- Koncz 2019 Koncz, I.: Action and interaction between the Gepids and the Langobards in the sixth century. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches. Collapse – Reorganization – Continuity. Gepids after the fall of the Hun Empire*. Hrsg./Eds: Vida, T. et al. Budapest 2019, 409–429.
- Kovács 1913 Kovács I.: A mezőbándi ásatások. Őskori telepnyomok és temető, La Tène izlésű temetkezés, népvándorláskori temető. *Dolgozatok IV.* (1913) 265–389.

- Kulturwandel 2008 Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M.: *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden – Awaren – Slawen* (Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008.) [Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11.]. Bonn 2008.
- Kühn 1974 Kühn, H.: *Die Germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland*. [Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit 11.] Graz 1974.
- László 1942 László Gy.: Adatok az avarság néprajzához. In.: *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60-ik évfordulójára*. Budapest 1942, 16–24.
- László 1946 László Gy.: *A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása*. Budapest 1946.
- Losert – Pleterski 2003 Losert, H. – Pleterski, A.: *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und "Ethnogenese" der Bajuwaren*. Berlin – Bamberg – Ljubljana 2003.
- Magnus 2007 Magnus, B.: Die Frau aus Grab 84 von Szentes-Nagyhegy und die gleicharmigen Relieffibeln der Völkerwanderungszeit. *Communicationes archaeologicae Hungariae* (2007) 175–193.
- Martin 1987 Martin, M.: Beobachtungen an den frühmittelalterlichen Bügelfibeln von Altenerding (Oberbayern). *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 52 (1987) 269–280.
- Martin 1994 Martin, M.: [Fibel und Fibeltracht]. K. Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit auf dem Kontinent. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Bd. 8. Berlin 1994, 541–582.
- Martin 1995 Martin, M.: Tradition und Wandel der fibelgeschmückten frühmittelalterlichen Frauenkleidung. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 38/2 (1995) 629–681.
- Martin 1997 Martin, M.: Kleider machen Leute. In: K. Fuchs (Hrsg.): *Die Alamannen*. Stuttgart 1997, 349–356.
- Müller 1976 Müller, H. F.: *Das alamannische Gräberfeld von Hemmingen*. [Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 7.] Stuttgart 1976.
- Münsterberg 1908 Münsterberg, R.: Römergrab in Mödling. *Jahrbuch für Altertumskunde* 2 (1908) 41.
- Nagy 2005 Nagy, M.: Magyarcsanád–Bökény. In: Cseh et al. 2005, 97–116.
- Nagy 2007 Nagy M.: *Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3–6. század)* [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 5]. Szerk.: Garam É.–Vida T. Budapest 2007.
- Pohl 1994 Pohl, W.: Paulus Diaconus und die „Historia Langobardorum“: Text und Tradition. In: *Historiographie im frühen Mittelalter. Zwettler Symposium 1993*. [Veröffentlichungen des

- Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 32.] Hrsg.: Scharer, A. – Scheibelreiter, G. Wien, München 1994, 375–405.
- Pohl 2008 Pohl, W.: Migration und Ethnogenesen der Langobarden aus Sicht der Schriftquellen. In: *Kulturwandel 2008*, 1–12.
- Quast 2008 Quast, D.: Funde aus dem fränkisch-alamannischen Gebiet im langobardzeitlichen Pannonien. In: *Kulturwandel 2008*, 363–375.
- Rácz 2017 Rácz R.: Az övecsüngös női sírok amulettjei a pannoniai langobard kori temetőkből. In: *Acta Universitatis Szegediensis – Acta Iuvenum, Sectio Archaeologica Tomus III*. Szerk.: Pintér-Nagy K. – Bíró Gy. – Takács, M. Szeged 2017, 61–84.
- Rácz 2019 Rácz R.: A hit- és a hiedelemvilág régészeti lenyomata a Kárpát-medence nyugati felében élő germán népek területén (Kr. u. 6. század). *Létünk* (2019) 109–126.
- Schmidt 1961 Schmidt, B.: *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteleuropa*. [Veröff. Landesmus. Vorgesch. Halle 18.] Berlin 1961.
- Sorg 2022 Sorg, M.: *Fibelausstattung und Lebensalter in der Merowingerzeit. Studien zu Abnutzung und Gebrauch frühmittelalterlicher Fibeln*. [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Bd. 129.] Hrsg.: Brather, S. et al. Berlin/Boston 2022.
- Stadler 1979 Stadler, P.: Das langobardische Gräberfeld von Mödling, Niederösterreich. *Archaeologica Austriaca* 63 (1979) 31–47.
- Stare – Vinski 1980 Stare, V.–Vinski, Z.: *Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev* [Katalogi in Monografije 18.] Ljubljana 1980.
- Stoll 1939 Stoll, H.: *Die Alamannengräber von Hailfingen in Württemberg*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit 4.] Berlin 1939.
- Svoboda 1965 Svoboda, B.: *Čechy v době stěhování národů*. [Monumenta Archaeologica 13.] Praha 1965.
- Tejral 2002 Tejral, J.: Beiträge zur Chronologie des frühmerowingischen Fundstoffes nördlich der mittleren Donau. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum*. [Grundprobleme der Frühgeschichtlichen Entwicklung im Mittleren Donaauraum 11.] Hrsg.: Tejral, J. Brno 2002, 313–358.
- Tejral 2005 Tejral, J.: Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch langobardischen Nachlasses. In: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. [Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9.] Hrsg.: Pohl, W. – Erhard, P. Wien 2005, 103–200.
- Tejral 2011 Tejral, J.: Zum Stand der Langobardenforschung im Norddanubischen Raum. In: *Langobardische Gräberfelder in Mähren I*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2011, 11–73.

- Tharne 1973 Tharne, H.: Amulett. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 1*. Hrsg.: Jankuhn, H. – Beck, H. – Ranke, K. – Wenskus, R. Berlin – New York 1973, 268–269.
- Tomka 1980 Tomka, P.: Das germanische Gräberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980), 5–30.
- Veeck 1931 Veeck, W.: *Die Alamannen in Württemberg*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit 1.] Berlin 1931.
- Vida 1995 Vida, T.: Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapseln zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 76 (1995) 219–290.
- Vida 2004 Vida T.: Pogányság, kereszténység és szinkretisztikus világnézet a kora középkorban (Régészeti megfigyelések a kora avar kori ember hitvilágáról). In: *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Neumann T. Piliscsaba 2004, 327–349.
- Vida 2016 Vida T.: Kereszténység a Kárpát-medencében a népvándorlás korában (Kr. u. 5–8. század). In: *Szent Márton és Pannónia*. Szerk.: Tóth E. et al. Pannonhalma – Szombathely 2016, 93–106.
- Vida 2018 Vida T.: *A sztyeppei, a bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6-7. században*. Akadémiai doktori értekezés-Budapest 2018.
- Vielitz 2003 Vielitz, K.: *Die Granatscheibenfibeln der Merowingerzeit*. [Europe médiévale 3.] Montagnac 2003.
- Walter 2008 Walter, S.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Mengen (Kr. Breisgau-Hochschwarzwald)*. [Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-Maximilians-Universität München]. München 2008.
- Werner 1962 Werner, J.: *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*. München 1962.